

3.Величко Е. В., Минюрова С. А. Оценка сформированности индивидуально-личностной составляющей социально-психологической компетентности студентов колледжа // Педагогическое образование в России. 2014. № 9. С. 181–185

4.Грибак Л. П. Общение с собой. Начала психологии активности. СПб.: Питер, 2009. 233 с.

5.Гаранина Ж. Г., Мальцева О. Е. Саморегуляция как фактор личностно-профессионального саморазвития // Интеграция образования. 2016. Т. 20. № 3. С. 374–381. DOI: 10.15507/19919468.084.020.201603.374-381

6.Ерментаева А.Р. Субъект бағдарлы психологиялық білім негіздері: монография. – Астана: Алтын кітап, 2017. – 414 б.

7.Ерментаева А.Р. Орынғалиева Ш.О. Болашақ педагогтердегі психологиялық кәсіреттіліктің критериалды көрсеткіштері // Торайғыров университеті Хабаршысы. – 2020. – №4. – С. 189-203.

8.Зейгарник Б.В. Опосредствование и саморегуляция в норме и патологии // Вестник Московского университета. – 1981. – №2. – С. 9-15.

9.Конопкин О.А. Общая способность к саморегуляции как фактор субъектного развития // Вопросы психологии. – 2004. – №2. – С. 128-135.

10.Моросанова В.И. Психология саморегуляции: учеб. пос. – М.; СПб.: Нестор-История, 2012. – 280 с.

11.Орынғалиева Ш.О. Болашақ педагогтердегі психологиялық кәсіреттіліктің даму ерекшеліктері: 6D010300: док. PhD ... дис. – Астана, 2023. – 169 б.

12.Черёмухина К. С. Сравнительная характеристика компонентов коммуникативной компетентности студентов психологического и юридического факультетов // Психология в экономике и управлении. 2013. № 2. С. 169–174.

Панжиев Қ. Б.

Низомий номидаги, Тошкент давлат педагогика университети

“Музыка назарияси ва методикаси” кафедраси профессори, педагогика фанлари доктори (DSc)

ЎЗБЕК ХАЛҚ МУСИҚИЙ МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ, ТАХЛИЛ ЭТИШ, ИЛМИЙ-ТАТҚИҚ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси жахон ҳамжамиятида ўз ўрни, нуфузли мавқеига эга мустақил давлат сифатида ўзининг тарихий ва ҳар қандай давр ўзгаришлари таъсирига учрамаган мусиқий-фольклор аъёнларига эга. Зеро мамлакатимизда бошланган демократик йўналишдаги туб ислохотлар ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида, шу жумладан, маънавий ҳаётда ҳам яққол кўзга ташланмоқда. Олиб борилаётган одилona сиёсат натижасида кўп асрлик миллий қадриятларимиз қад ростлади. “Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок”, – деб ёзган эди Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.Каримов, – аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган гоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш Давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб колди”.

Ўзбекистон Республикасида Президент Шавкат Мирзиёевнинг бевосита ташаббуси ва раҳбарлигида қабул қилинган ҳамда изчил амалга оширилаётган 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиш бўйича ҳаракатлар стратегияси тараққётнинг янги босқичини бошлаб берган бўлса 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққёт стратегияси уни мувоффақиятли давом эттирилишига мустаҳкам замин яратмоқда.

Ўзбекистондаги мусиқий-фольклор санъатини ўрганишни, назаримизда, энг аввало ҳар бир маҳаллий услубнинг вилоят, туман ҳудудларида қарор топган кўшиқчилик аъёнларига боғлиқлиги ва бу жараёнда кўплаб тадқиқотлар натижасида қимматли маълумотлар қўлга киритилган. Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудлари бўйлаб қарийиб бир асрдан буён яъни 1867 йилдан мусиқий фольклор экспедицияси уюштирилиши натижасида аҳолидан жуда қимматли маълумотлар қўлга киритилишига мувоффақ бўлинган. Экспедиция жараёнида маҳаллий аҳолидан оғзаки нутқ орқали олинган маълумотлар мавжуд манбаларга қиёсан таҳлил этилган. Аҳоли орасида мавжуд бўлган мусиқий фольклор намуналарини ёзиб олиш, таҳлил этиш баробарида ижрочилар ҳақидаги маълумотлар (тутилган йили, жойи, миллати, уруги, ижро этилаётган кўшиқни қимдан ва қачон, қайси ҳолатда эшитган, олдин қандай айтилган) ҳам тўпланган ҳамда улар бўйича маълумотлар қартаси қилинган.

Ўзбекистон Республикасида мусиқий-фольклор аъёнларини сақлаш, тарғиб этиш борасида

1998 йилдан Термиз шаҳрида аждодларимизнинг қаҳрамонлик эпоси – “Алпомиш” достони яратилганлигининг 1000 йиллиги халқаро миқёсда кенг нишонланди, шунингдек, 2001 йил вилоятнинг Бойсун тумани ЮНЕСКО халқаро ташкилоти томонидан “Инсониятнинг оғзаки ва номоддий бойликлари дурдонаси” сифатида эътироф этилгани, 2002-2005 йилларда ва ҳатто шу кунларда ўтказиб келинаётган “Бойсун баҳори” очик халқаро фольклор мусиқа фестивали доирасида Бойсун тумани халқ оғзаки ижодига бағишланган халқаро илмий анжуманлар ташкил этилиб, мавзу доирасида Ўзбекистонлик ва хорижий олимларнинг илмий тадқиқотлари бир қатор эшитилмоқда. 1997 йилдан буён, Самарқандда мунтазам ўтказиб келинаётган “Шарк тароналари” халқаро мусиқа фестивалининг довриги бутун дунёда тарқалиб улгурди. Эндиликда дунё халқлари “Шарк тароналари” халқаро мусиқа фестивалини нафақат оммавий ахборот воситалари орқали кўриш, билиш, балки, уни ўз кўзлари билан кўриб, эшитишни орзу қиладиганлар салмоғи анчагина. Ўзбекистон мустақил тараққиёт йилларида тарихан қисқа даврни босиб ўтган бўлса-да, халқимиз ўтмиши жуда узоқ асрларга бориб тақалади.

Ўзбек халқининг шу кунга қадар энг қимматли вазифларидан бири бу – аҳолининг қадимги урф-одат, анъана, қадрият ва маросимларини асл ҳолатларини сақлаб, унга содиқлик билан амал қилиб келишидир. Буни аждодларимизнинг маданий мероси мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Шу боис кейинги йилларда мамлакатимизда ана шу бебаҳо бойликни чуқур ўрганиш, тадқиқ этиш ва асраб-авайлашга давлатимиз томонидан катта эътибор қаратилмоқда. Хусусан, истиқлол шарофати билан Шашмақом, Катта ашула, Бойсун маданий муҳити, Аския, Алла, Наврўз инсониятнинг номоддий маданий мероси сифатида ЮНЕСКОнинг Репрезентатив рўйхатидан жой олди.

Республикамиз ҳудудларида расм бўлган маҳаллий аҳоли қўшиқчилиги ижодиёти ҳозирга қадар мусиқашунослик нуқтаи-назаридан олимлар томонидан жуда кўплаб махсус урганган ва бу жаарён давом этмоқда. Республика вилоятларининг турфа мусиқа анъаналари қўшни халқлар (қозок, қирғиз, тожик, туркман, озарбайжон, татар, турк, уйғур) маҳаллий анъаналарнинг бир-бири билан умумлаштирилган ҳолда тавсиф этиб келинганлигини кўриш мумкин. Ҳолбуки, ҳозирги даврда ҳар бир миллий мусиқани атрофлича ўрганиш ва бунда энг аввало маҳаллий бадиий анъаналарни тадқиқ этиш масаласи кун тартибига қўйилган. Зеро, худди ана шундай тадқиқотлар пировардида миллий мусиқа қонуниятлари ҳақида тасавурлар узил-кесил шаклланади. Шу боис эндиликда мамлакатимизнинг барча ҳудудларини бирма-бир кезиб чиқиб, аҳолидан қўшиқчилиги ижодиётига доир айтим намуналарини ёзиб олиниб, илмий ўрганиш масаласи давом этмоқда. Бунга мисол тариқасида “Республика мусиқа анъаналари” Ф.Кароматли, И.Ражабов, Т.Гофурбеков, О.Азимова, Ил. Акбаров, О.Иброҳимов, “Фаргона-Тошкент мусиқа анъалари” Р.Абдуллаев, С.Бекматов, Хоразм мусиқа анъаналари О.Матёқубов, Б.Матёқубов, “Жиззах вилояти ўзбек халқ қўшиқчилиги ижодиёти” Н.Тоштемиров, “Сурхондарё вилояти ўзбек халқ қўшиқчилиги ижодиёти” Қ.Панжиёв, “Бухоро мусиқа анъаналари” Ғ.Худоев. Қорақалпоқ мусиқа анъаналари Х.Қурбонов, Наманган халқ мусиқа ижоди Н.Тургунова каби бир қатор мусиқашунос олимлар томонидан ўрганганлигини кўриш мумкин. Ўзбек халқ қўшиқчилиги ижодиётида юзага келган оилавий маросим, меҳнат, мавсум ва турли мавзулардаги айтим намуналари тадқиқот объекти сифатида эътироф этилади. Мазкур намуналар жойларда маҳаллий аҳолидан ёзиб олинган мусиқий фольклор айтимлари асосида таҳлил қилинган. Шунингдек, ҳар бир вилоят ва туманларда фаолият кўрсатиб келаётган фольклор-этнографик ансамблларнинг ҳам “сахнавий чиқишлари”да намоён бўлаётган “иккиламчи фольклор” тарзидаги намуналарига ҳам эътибор қаратилади. Ушбуларни тадқиқ этиш жараёнида “қўшиқ” ва “айтим” атамалари ўзаро маънодош ва пойдевор асос тушунчалар сифатида кенг қўлланилган.

Ўзбек халқ мусиқа ижоди юзасидан тадқиқ этилаётган ушбу қўлланманинг методологик асослари сифатида мавзу юзасидан жамланган барча манбалар миллий Мустақиллик мафкураси асосида баҳоланади, халқ қўшиқчилиги намуналари замонавий мусиқашуносликда шаклланган тизимли ёндошув асосида тадқиқ қилинади. Бунда ўзбек мусиқашунослари (Ф.Кароматли, И.Ражабов, Т.Гофурбеков, О.Азимова, Ил. Акбаров, Р.Абдуллаев, О.Иброҳимов, Н.Тоштемиров, Р.Юнусов, Д.Муллажонов, Қ.Панжиёв ва бошқа), ҳамда Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги олимлари (А.Алексеев, В.Гусев, И.Земцовский, Т.Попова, А.Мухамбетова, К.Дюшалиев, А.Низомов, Ш.Гуллиев, А.Хошимов)нинг халқ мусиқа ижодига доир тадқиқотларида эришилган илмий натижалари мазкур тадқиқот ишларининг таянч асосларини ташкил этди.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди яъни, мусиқий-фольклор орқали ҳозирги кунгача “етиб” келган қўшиқ намуналари ўрганган ва таҳлил этилган. Табиийки, мазкур намуналардан тарихий келиб чиқиш илдизлари ва тадрижий ривожланиш босқичлари ҳам катта илмий қизиқиш уйғотади. Хусусан, айтимлар орасида турли даврларга мансуб (тотеизм, анимизм, зардуштийлик каби эътиқод ва бошқа маросимлар билан боғлиқ) хилма-хил қўшиқлар учрайди. Уларнинг тарихини аниқлашда маҳаллий

аҳоли кекса авлод вакилларидан олинган маълумотлар ҳам қимматли ҳисобланади. Зеро, маҳаллий аҳоли томонидан қуйланаётган кўшиқлар неча асрлардан буён узлуксиз равишда ажоддан авлодга маънавий мерос сифатида ўтиб келмоқда. Шу билан бирга фольклоршунос, адабиётшунос, тарихшунос ва археолог олимларнинг айрим тадқиқотлари ҳам муҳим маълумотлар манбаи сифатида хизмат қилди.

Ўзбек халқ мусиқа ижодини ўрганишдаги дастлабки уринишларни ҳурматли олим, профессор Ф.М.Кароматли томонидан 1955-1956, 1958, 1961 йиллари мазкур вилоятга уюштирилган мусиқий-фольклор сафарлари натижасида кўриш мумкин. Жумладан, йигилган чолгу куй ва кўшиқ намуналари асосида “Ўзбекская домбровая музыка” ва “Ўзбек халқининг мусиқа мероси” туркум нашрлари юзага келди, вилоят мусикаси эса ўзбек миллий мусикаси таркибини ташкил этган тўртта асосий маҳаллий услуб сифатида тавсиф этилди. ЎЗР ФА Санъатшунослик институти олимлари томонидан ўлка халқ санъатини мажмуали ўрганиш мақсадида қатор илмий сафарлар уюштирилди. Тадқиқотлар давомида туманнинг маданий ҳаёти билан бир қаторда мусиқа анъаналари ҳам бир қадар ўрганилиб, унинг дастлабки натижалари ўзбек, рус ва инглиз тилларида илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола этилди. Бироқ, буларнинг барчаси ўзбек халқ кўшиқчилиги ижодиётини, унинг бой мусиқий анъаналарини ўрганиш йўлидаги илк қадамлар.

Юқорида зикр этилган илмий тадқиқотларда ўрганилаётган кўшиқларнинг куй, оҳанг асоси эътибордан четда қолган, демакки, оҳанг ва шеър муносабатлари бир қатор кенг ёритилганлигини кўриш мумкин. Шу боис мамалакатимиз ҳудудларининг шаҳар ва қишлоқларида истиқомат қилаётган аҳоли ижодиётида мавжуд кўшиқлар бирма-бир кўздан кечирилиб, уларнинг ўзига хос жиҳатлари, куй-оҳанг ва шеърини тузилмалари илмий ўрганиш, бир-бирига солиштирилган ҳолда инвариант аслини аниқлашга ҳаракат қилиш ҳамда шу аснода ўзбек халқ кўшиқчилиги ижодиёти ва унинг ривожланш босқичлари ҳусусида узил-кесил ҳулосалар қилиб бориш соҳа мутахассислари олдида катта вазифаларни юклайди.

Мусиқашунос олимлар ўзбек халқ мусиқа ижоди намуналарини ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва бажараётган вазифаларига кўра қуйидаги икки асосий гуруҳга тасниф этадилар:

а) Ижро этилиши маълум шароит ва вазиятлар билан шартланган куй-кўшиқлар (оилавий, мавсумий, меҳнат, диний айтимлар);

б) Исталган “вазият” ёки эркин мавзули куй – кўшиқлар (кўшиқ, терма, лапар, ялла).

Бунда биринчи гуруҳ мазмунини меҳнат жараёнига боғлиқ айтимлар, оилавий маросим, мавсумий маросим ва меҳнат кўшиқлари ташкил этса, иккинчи гуруҳ таркиби ўз ичига кўшиқ, терма, лапар, ялла, ашула каби айтимларни олади.

Оилавий маросимларнинг энг зарур вазифалари қаторида авлодларни миллий қадрият, анъана ва кўркем одатлар асосида тарбиялашни қайд этиш мумкин. Бу ҳол ўз навбатида, мазкур вазият кўшиқларини ижро шаклига кўра қатор тур ва туркумларга ажратишни тақозо этади. Шунга кўра инсон умри давомида унга ҳамроҳлик қилиб келувчи оилавий маросимларни шартли равишда етти турга ажратиш мумкин.

Мавсумий кўшиқлар – Республикамиз халқ мусиқа ижодиётининг салмоқли қисмини ташкил этади. Инсониятнинг кўп асрлик умри давомида йил фаслларида тутган ўрни бениҳоят каттадир. Фольклоршунос ва мусиқашунос олимларимиз томонидан йилнинг тўрт фаслига хос маросимлар ўтказилганлиги эътироф этилган.

Меҳнат бу – инсоннинг нафақат жисмоний, балки, руҳий зўриқишидир. У оғир бўлиб кишидан машаққат талаб этади. Ана шу машаққатни куй-кўшиқларига солиб қуйлаш маҳаллий аҳолининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Азалдан бу халқ оғир меҳнатни енгиб ўтишда руҳий тетиклик ва қувват бағишловчи кўшиқлар тукиган ва қуйлаган. Халқ кўшиқчилиги ижодиётида юзага келган меҳнат айтимлари мусиқашуносликда қайд этилган уч турга бўлиниш анъанасига мувофиқ тасниф этилади.

Ўзбекистон Республикаси мусиқа анъаналари таркибида кўшиқ жанри алоҳида ўрин эгалайди. Ўзбек кўшиқчилиги ижодиётида етакчилик қилаётган ушбу туркумнинг кўшиқ, терма, лапар, ялла каби жанрлари мавжуд.

Хулоса сифатида айтиш керакки Ўзбекистон мусиқий-фольклор санъати ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлиши билан бир қаторда, халқнинг ижтимоий турмуш тарзида таркиб топган ва ривожланган санъат шаклларидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистонда мусиқа санъатини янада ривожлантиришни қўллаб қувватлаш ва рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.

1995 йил 20 октябрь // Ўзбекистон овози. – Тошкент, 1995. – 21 октябрь. – Б. 1-2.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 ноябрдаги “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017. – 18 ноябрь. – Б. 1-2.

3. Абдурахмон Жомий. Рисолаи мусикий. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 310.

4. Кароматов Ф.М. Ўзбек мусикаси тарихи. Тошкент, Ўқитувчи. 1981. – Б. 27-34

5. Алавия М. «Ўзбек халқ маросим қўшиқлари» Тошкент, Фан, 1974 й. – Б. 221.

6. Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. Алматы, дайк Пресс, 2002 г.– С. 324.

7. Гуллыев Ш. Туркменская музыка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения, специальность: 17.00.02 – Музыкальное искусство. Ташкент. 1998 г.– С.37.

8. Дюшалиев К., Лузанова Е. Кыргызское народное музыкальное творчество: Учеб. Пособие / Под ред. Е. В. Назайкинскою – Б.: Илим, 1999, - 344 с.

9. Иброхимов О.А. «Ўзбек халқ мусика ижоди» (методик тавсиялар I қисм), Тошкент, 1994 й. – Б. 62.

10. Низамов А. Суфизм в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения, специальность: 17.00.02 – «Музыкальное искусство». Ташкент. 1998, - С. 36.

11. Панжиев Қ.Б. Ўзбек халқ қўшиқчилиги ижодиёти. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2021. – Б. 274.

УДК 376.37

Рсалдинова А.К, Утемуратова А.Б., Сўлеймен Ө.Қ.

Гылыми жетекшісі п.ғ.к., доцент Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

7М01902-Логопедия мамандығының 2 курс магистранты Абай атындағы ҚазҰПУ,

Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

7М021–Арнайы педагогика бойынша мамандар даярлау мамандығының 3 курс докторанты,

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ СӨЙЛЕУ ТІЛІ БҰЗЫЛЫСЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ АТА-АНАЛАРЫМЕН ЛОГОПЕДТІҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ОРНАТУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: Бала мен қоршаған орта арасындағы байланыстың ең маңызды құралы-адамның күрделі жоғары психикалық функцияларының біріне жататын сөйлеу тілі болып табылады. Осы ретте баланың сөйлеу тілін түзету және дамыту барысында логопедтің баланың ата-анасын түзеу-педагогикалық процесіне белсенді қатысушы ретінде қосу және бұл жұмысты ұйымдастыру маңызды орын алады. Аталмыш мақалада мектепке дейінгі сөйлеу тілі бұзылысы бар балалардың ата-аналарымен логопедтің өзара қарым-қатынас орнату жолдары мен формалары көрсетілген.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі жастағы сөйлеу тілі бұзылысы бар бала; ата-ананың күзіреттілік деңгейі; әңгімелесу; тақырыптық кеңестер; ақпараттық-аналитикалық жұмыс.

Аннотация. Важнейшим средством связи между ребенком и окружающей средой является речь, принадлежащая к одной из сложных высших психических функций человека. При этом важное место в процессе коррекции и развития речи ребенка занимает включение в коррекционно-педагогический процесс родителей ребенка логопедом в качестве активного участника и организация этой работы. В данной статье представлены пути и формы взаимодействия логопеда с родителями детей с нарушениями речи дошкольного возраста.

Ключевые слова: ребенок с нарушениями речи дошкольного возраста; уровень компетентности родителей; беседа; тематические консультации; информационно-аналитическая работа.

Abstract. The most important means of communication between the child and the environment is speech, which belongs to one of the complex higher mental functions of a person. At the same time, an important place in the process of correction and development of a child's speech is occupied by the inclusion of the child's parents in the correctional and pedagogical process by a speech therapist as an active